

BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN FUNKSIONAL-EKSPRESSİV ÖZƏLLİKLƏRİ (XVIII əsr Azərbaycan lirikası əsasında)

Fidan Əlizadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

Annotasiya. XVIII əsr Azərbaycan lirikası dövrün düşüncə və duyğularını əks etdirməklə yanaşı, poeziya sənətinin ləfzi gözəlliklərini, fikrin bədii ifadə yollarını da özündə ehtiva edən ədəbi nümunələrlə zəngindir. XVI və XVII əsrlərdə özünün ən möhtəşəm inkişaf dövrlərini yaşayan ümumtürk mədəniyyətinin bir parçası olan Azərbaycan ədəbiyyatı dövrün (XVIII əsrin) nisbətən siyasi tənzümlənmənin də təsiri ilə əvvəlki ehtişamını, poetik obrazlılığını itirsə də, şifahi xalq ədəbiyyatının “dəstəyi” və sanki estafeti ələ alması sayəsində nəinki ayaqda qala bilmiş, hətta mövzu və dil baxımından sıçrayışa bərabər, bir inkişaf yolu keçmişdir: sənətə və onun missiyasına baxış dəyişmişdir. Bütün bu dəyişikliklər və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri dövrün lirik əsərlərinin sənətkarlıq keyfiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı daha aydın şəkildə üzə çıxır.

Məqalədə XVIII əsrdə yeni – erkən realizm mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan lirikasında işlənmiş əsas bədii ifadə vasitələri və onların funksional-ekspressiv xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Tədqiqat zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: lirika, erkən realizm, bədii ifadə, sənət, fərqləndirici xüsusiyyətlər

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 02.11.2023; qəbul edilib – 14.11.2023

FUNCTIONAL-EXPRESSIVE FEATURES OF MEANS OF ARTISTIC EXPRESSION (Based on Azerbaijani lyrics of the 18th century)

Fidan Alizade

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

Abstract. Azerbaijani lyrics of the 18th century reflects the thoughts and emotions of the period, and is rich in literary examples that contain the beauties of the art of poetry and artistic ways of expressing ideas. Azerbaijani literature experienced the most glorious periods of its development and was a part of the all-Turkish culture in the 16th and 17th centuries. Although Azerbaijani literature lost its former glory and poetic images due to the political decline of this period (the 18th century) was able to remain standing due to the “support” and superiority of oral folk literature, and developed rapidly in terms of subject and language: viewpoint on the art and its mission was changed. All these changes and their characteristic features emerge more clearly during studying the artistic qualities of the lyrical works of the period.

In the article is studied the main means of artistic expression used in Azerbaijani lyrics that entered the stage of new – early realism in the 18th century and their functional expressive characteristics.

During the study, work was carried out on the texts and hermeneutic and historical-comparative methods were used.

Keywords: lyrics, early realism, artistic expression, art, distinctive features

Article history: received – 02.11.2023; accepted – 14.11.2023

Giriş / Introduction

XVIII əsr lirikasını daha öncəki yüzilliklərin poeziyasından fərqləndirən əsas cəhət bu dövrdə yaranan ədəbi örnəklərdə real insan surətinin “portret obrazları”nın yaradılması, sevgilinin göylərdən yerə enməsi, sənətkarın müasiri olan əsrdaşlarının bədii obrazlarının ədəbiyyata gətirilməsi, baş verən tarixi-ictimai və siyasi hadisələrə açıq münasibətin ifadə olunmasıdır. Bütün bunlar isə Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin ilkin rüşeymlərinin yaranmasının əlamətləri idi. Akademik İsa Həbibbəyli “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü” məqaləsində sözügedən ədəbi cərəyanın əlamətlə-

rindən danışarkən yazır: “*Şeirdə dünyəvilik və həyatilik, dildə sadəlik və təbiiyyət, mövzudakı dövrəndən narazılıq və taledən şikayət, didaktik-hikmətamiz baxışların ifadəsi, nikbinlik və kədər erkən Azərbaycan realizminin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləridir*” [5, s.15]. Erkən realizmin yarandığı mərhələdə şeir-söz ustalarının klassik poetika ənənələrinə münasibəti, bədii fikrin təzahüründə ondan bəhrələnmənin funksional-ekspressiv məqamlarının elmi-nəzəri təhlili maraqlı mənzərənin üzə çıxmasına, ədəbiyyatşünaslıq baxımından bəzi önəmli mətləblərin aydınlaşmasına şərait yaradır.

Əsas hissə / Main Part

XVIII əsr Azərbaycan lirikası özünün “*ideya məzmunu, bədii keyfiyyətləri etibarilə əvvəlki dövrün klassik irsinə, ...ənənələrinə bağlı olub, bu ənənələri davam etdirməklə bərabər, eyni zamanda tamamilə orijinal yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik*” [7, s.246-247] bir poeziyadır. Bu keyfiyyətlər ədəbi örnəklərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı daha aydın üzə çıxır. Dövrün poeziyasında real insan surətinin yaradılmasında, sevgilinin – gözəlin portretinin çizilməsində sənətkarların müraciət etdikləri ləfzi gözəlliklər içərisində maraqlı və orijinal **cinasların** işlədilməsi diqqəti cəlb edir:

*Həzər qıl yarın, ey dil, gör gözü küncündəki xali,
O bir əyyari-hindudur kim, olmaz fitnədən xali.*

[1, s.194]

Nişat Şirvani burada xal (+i) və xali sözlərinin fonetik omonimliyindən istifadə edərək obrazın zahiri və daxili keyfiyyətlərini qarşılaşdırmışdır. Beytdə təşbih, tosif kimi təsvir vasitələri və bədii xitab da yerində işlədilmişdir. Şair könlünə müraciətlə yarın gözünün küncündəki xaldan çəkinməyi, ehtiyat etməyi söyləyir. Çünki o, bir hindu (hindli) hiyləsidir, şübhəsiz ki, bir fitnə qurub səni (aşiqin könlünü) yoldan çıxaracaqdır.

XVIII əsr erkən realist Azərbaycan lirikasının poetikasının təhlili zamanı çox vaxt “daşlaşmış ifadələr” adlandırılan frazeoloji birləşmələr üzərindən keçmək olmaz. Məsələn, dövrün müqtədir sənətkarı Nişat Şirvani əhli vətəndən, müasirlərindən gördüyü hədsiz (əz-bəs) sitemi dilə gətirmiş və qürbət həyatının acısını oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün bir beytdə “üz gör(mə)mək” və “baş alıb” getmək frazeologizmlərindən bədii mətnin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir:

*Yüz görmədim, əz-bəski Nişat, əhli-vətəndən,
Bu vəchilədir baş aluban yad elə düşdüm.*

[1, s.196]

Dövrün ədəbiyyatında gerçəkliyin bədii inikasını göstərən şərtlərdən biri də real məkan və şəxs adlarının işlədilməsidir. Dövrün tanınmış şairlərindən olan Xəstə Qasım şeirində doğma kəndini real cizgilərlə anmış, müasiri olduğu sənətkarların adlarını çəkmiş və bu zaman dilin leksik fondunda sabitləşmiş hazır **frazeoloji ifadələri** işlətməklə yanaşı, özü də maraqlı və aforizmləşmə hüququ qazanmış birləşmələrdən geniş istifadə etmişdir:

*Üç gündür çıxmışam o Tikmədaşdan,
Qapına gəlmişəm canım əlimdə.*

...Ləzgi kimi yüz aşığı bağlaram,
Əgər olsa süxəndanım əlimdə. [6, s.36]

Gətirdiyimiz nümunədə şair doğma yurdu Tikmədaşdan ayrıldığını, həsrətinə tutuşduğu könül dostunun görüşünə gəldiyini söyləyir və bu intizarın, həsrətin dərinliyi, yanğısı haqqında oxucuda tam təsəvvür yaratmaq, onun duyğularına təsir etmək üçün xalq arasında da geniş işlənən və birinə qarşı dayanılmaz, tutqulu sevgini, hətta asılılıq həddinə çatmış və onun görüşündən başqa heç nə ilə söndürülə bilməyən şövqü ifadə edən “canı əlində olmaq” birləşməsindən məharətlə istifadə etmişdir: bu görüş o qədər önəmlidir ki, onun naminə hətta doğma Tikmədaşdan çıxmağa da dəyər.

İkinci parçada isə şair müasiri olmuş və Ləzgi Əhməd adı ilə tanınmış XVIII əsr ləzgi əsilli Azərbaycan şairini xatırlayır. Məlumdur ki, Xəstə Qasım Dərbəndə səfər edərkən orada Ləzgi Əhmədlə tanış olmuş və bundan sonra onlar arasında “Dədə Qasımın Ləzgi Əhmədlə yarışması” adı ilə məşhurlaşmış dastana da daxil olmuş deyişmələri baş tutmuşdur. Gətirilən parçada diqqətimizi çəkən məqam isə müəllifin işlətdiyi və “məğlub etmək”, “üstün gəlmək” mənalarını verən “aşığı bağlamaq” məcazi ifadəsidir. Əvvəla, qeyd edək ki, misrada çox güclü qarşılaşdırılma aparılmış, şair öz üstünlüyü, istedadı və qabiliyyətini, “rəqibi”n isə, əksinə, çox zəif və bacarıqsız olduğunu göstərmək üçün tək özünün onun kimi “yüz” (burada “yüz” şərti rəqəmdir, çoxluğu ifadə edir) aşığa cavab verə biləcəyini, hətta onları “bağlaya” biləcəyini yazır. Yəni Ləzgi Əhməd kimi yüz aşıq bir yerə yığılsa, onun suallarına cavab verə bilməz, bağlamalarını açma bilməz.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında işlənən **bədii xitablar**, xüsusilə ötən yüzillərin bədii nümunələrindən çox fərqlənir. Dövrün lirikasındakı xitabların araşdırılması zamanı maraqlı bir məqam diqqətimizi cəlb etdi: əgər daha əvvəlki yüzilliklərin poeziyasında aşiq-şair daha çox sevgiliyə, sahiyə, öz könlünə, şama, pərvanəyə, Aya və sairə kimi obyektlərə müraciət edirdilərsə, XVIII əsrdə daha çox vətəndən, yəni şairin zülm, istibdad və gördüyü ədalətsizlik üzündən tərki etməyə məcbur olduğu diyardan köçən quşlara müraciəti ilə daha tez-tez qarşılaşırıq və

burada “məşhur durnalar” istisna təşkil etmir. Məsələn, Xəstə Qasım şeirlərindən birində yazır:

Hər ikiniz yaşıl başlı sonasız,
Mənim gizli dərdim pünhan qanasız,
Ayrılıq, sağlığıman qalasız,
Qaşım gedir Dağıstana, kəkliklər. [6, s.77]

Təbii ki, şair müraciət üçün kəklikləri təsadüfi seçməmişdir. Soyuq aylarda dağ ətəklərinə köçsələr də, əsasən, zirvələrdə, dəstə halında, yazda isə cüt-cüt yaşamaları, çox güman, sənətkarın düşüncəsində dostluq, sədaqət, vəfa kimi ülvi duyğuları xatırlatdığından o, könül sirrini, vətən sevgisini, ayrılıq nisgilini məhz kəkliklərlə bölüşməyə ehtiyac hiss etmişdir. Bəndə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının çox önəmli məntəqələrindən olan Dağıstanın adı çəkilmişdir ki, bu da şairin yaşantılarının gerçəkliklə bağlarını bir daha təsdiqləyir. İkinci misrada eyni anlama gələn “gizli” və “pünhan” sözlərinin birlikdə işlənməsi isə fikrin təsir effektini gücləndirməklə yanaşı, şairin ağılından keçənlərin nə qədər məhrəm olduğunu və hər kəslə paylaşılmayacağını, məhz vəfalı, sirri pünhan saxlamağa qadir könül dostlarına açıla biləcəyini göstərir. Bu isə bədii parçaya özünəməxsus ictimai motivlər yükləmişdir. Ustad sənətkar obrazın xarakteri haqqında oxucusunda aydın təsəvvür yaratmaq üçün bədii təyinlərdən (sona kəkliklər, yaşılbaşlı sona), təzaddan (toy-yas) da istifadə etmişdir.

Molla Vəli Vidadidən gətirdiyimiz, zəmanədən, qohum-qardaşdan inciklik motivlərinin üstünlük təşkil etdiyi aşağıdakı parçada da orijinal xitab işlədilmişdir: şair öz gözüne müraciət edir:

Ağla, **didəm**, qanlı yaşın sel olsun,
Söyləməyə gizli dərdin dil olsun.
Kimin vardır qohum qardaş, el olsun,
Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm.

[9, s.30-31]

Ümumiyyətlə isə “...poeziyada hər hansı bir obraza, xüsusilə də sevgiliyə müraciət olunanda xitab kimi müxtəlif təşbih və məcazlar işlədilir” [2, s.91]. Məsələn, ey şux, ey güli-rəna...

Professor Tofiq Hacıyev Füzulinin sənət dilindən danışarkən yazır ki, “dili ilə şairin sənət xəzinəsinin sirr və hikmət qapıları açılır” [4, s.4]. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən

realizmin yaranmasının əsas əlamətlərindən biri də şeir dilinin sadələşməyə doğru getməsi, xalq şeir dilinin leksik fondundan istifadənin geniş xarakter alması, xalq yaradıcılığına xas düşüncə və ifadə tərzinin, folklor örnəklərinin klassik şeirə gətirilməsidir. Bunu da daha çox **irsalül-məsəllərin** işlədilməsində əyani şəkildə görürük:

*Qaldı bir qədr süluk oldu arada var gəl,
Olmadı əvvəl ayaqda qoyan əl üstünə əl.
Zahirən azmış idi ol qanı dolmuşa əməl,
Deyilir aləmarə türfə misaldır bu məsəl:
“Yaxşılıq başı götürməz bu yaman insanın”.*

[1, s.244]

Şair tarixçəsini söylədiyi, bəd əməllərini təsvir edərək tənqid atəşinə tutduğu Şahsevən Əhməd xanın ona edilən bütün yaxşılıqlara rəğmən, “Əkrəmüzzeyf” – ən hörmətli qonaq hədisini xatırlayaraq, “*Hər nə isə hörməti vardır mehmanın*” adətinə əsasən göstərilən ehtirama, ülfət və xidmətlərə baxmayaraq, xəyanət yolunu tutduğunu, şərəfə bais olduğunu, elə bu səbəbdən də xislətinə uyğun aqibətlə üzləşdiyini nəql edir və bütün bunların labüdlüyünü, məhz belə bir sonucla nəticələnməyini göstərmək üçün elə aləm içində məşhur olan “türfə misal”a müraciət edir: “Yaman insanın aqibəti yaxşı ola bilməz!” Misaldakı “yaxşı-yaman” təzadı, “misal” sözünün “türfə” ilə təyinlənməsi də mənanı qüvvətləndirmişdir.

Və ya:

*Mərdə tapşırdı kəsər sidqilə namərdi yola,
Bu məsəldir: “Boşalar, bəlli ki, hər kasə ki
dola”.* [1, s.245]

Gördüyümüz kimi, şair işlətdiyi irsalül-məsəllərin məhz xalq yaradıcılığından hazır şəkildə alındığını xüsusi qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr lirikasında atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən geniş istifadə edilmiş, söz sənətkarları xalq hikmətinin bu nadir incilərindən oxucuya çatdırmaq istədikləri fikrin məramına, məqsədinə uyğun faydalanmışlar. Aşağıdakı beytdə “halva-halva deməklə ağız şirin olmaz” məsəlinin maraqlı bədii kontekstdə istifadəsini görürük:

*Xatirim zikri-ləbindən ola bilməz təskin,
Kimin olur şirin ağız desə halva-həlva.*

[1, s.193]

Sevgilisinin həsrəti ilə tutuşan aşiqin günü onun ləblərini anmaqla keçir. Lakin bu onun qəlbə təsəkinlik vermir. Aşiq-şair çəkdiyi iztirabın dərinliyi haqqında daha aydın təsəvvür yaratmaq və oxucuya təsir etmək üçün halını xalq arasında geniş yayılmış zərbi-məsəllə ifadə edir: halva-halva deməklə heç kimin ağız şirin olmadığı kimi, sənin ləblərini anmaqla da mənim xatirim təsəkinlik tapmır. Fikrin ritorik sual şəklində ifadəsi də onun təsir gücünü xeyli artırmış, ekspressivliyini qüvvətləndirmişdir.

1. Özündə xalq hikməti və düşüncəsini ehtiva edən, güclü ümumiləşdirmə xüsusiyyətinə malik olan belə irsalül-məsəllər şeir dilinin xələqləşməsində, çətin anlaşılan ərəb-fars dilli tərkiblərin tədricən bədii dildən çıxmasında böyük rol oynamışdır. Professor Tahirə Məmməd akademik İsa Həbibbəylinin erkən realizmdən ayrıca bəhs edərək tədqiq edib üzə çıxardığı cəhətləri ümumiləşdirərkən xüsusi qeyd etdiyi bəndlərdən biri də məhz “*canlı xalq dilində və folklor üslubunda yaranan ədəbiyyatın inkişafı əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması*”dır [8, s.211]. Təsədüfi deyil ki, akademik Nizami Cəfərov da Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsini məhz XVIII əsr ədəbi prosesində gedən bu dinamika ilə bağlayır: “...*milli ictimai şüurun demokratik əsaslar üzərində yenidən təşkili ədəbi dilin strukturunda böyük təbəddülat yaradır və XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin dialektikası həmin təbəddülatda ifadə olunur*” [3, s.10].

Maraqlıdır ki, bəzən də sənətkarların fərdi düşüncə məhsulu olan deyimlər sonradan aforizmə çevrilərək xalqın dilinə daxil olmuşdur.

Ayrı-ayrı poetik fiqurları izah edərkən diqqətimizi cəlb edən ifadə vasitələrindən birinin də **təzad** olduğunu gördük. Təzad şeirdə həyəcanı artırmaq, rəngləri tündləşdirmək üçün ən çox istifadə olunan ifadə vasitələrindəndir.

*Yaxşı fikir elə, qafil dolanma,
Qəlbini şeytandan yad elə, insan.
Halal yaşa, bir kimsədən utanma,
Yıxma könülləri, şad elə, insan!* [1, s.263]

Şair əksmənalı feilləri eyni misrada işlətməklə, həm də eyni məfhuma aid etməklə söylədiyi fikri oxucuya daha təsirli şəkildə çatdırmağa nail olmuşdur: fikir etmək (düşünmək) və

qafil olmaq (qəflətdə olmaq, heç nədən xəbəri olmamaq); könül yıxmaq və könülü şad etmək.

*Ey Məsih, eyelədi haqq mərhəməti birlə nəzər –
Ki, bu xeyriyyat ilə xarü zəlil oldu əsər,
Kimə isə belə dövlət olacaq idi məzar?*

*Dəmi saat, gecə-gündüz dəxi həm şamü səhər,
Necə şükr etməyalim qüdrətinə Yazdanın.*

[1, s.249]

Şeir parçasında vaxtın sonsuzluğunu bildirmək üçün əksmənalı dəm (an) – saat (zaman baxımından ən qısa və nisbətən uzun vaxt kəsimini bildirdikləri üçün əks mənə çalarları ehtiva edirlər), gecə-gündüz, şam (axşam) – səhər sözləri işlədilmiş və bir misra daxilində silsilə təzadlar yaradılmışdır.

Maraqlı təzadlardan birinə də Arif Şirvaninin qəzəlində rast gəlirik. Şair təxəllüsünün (Arif) leksik mənasından istifadə edərək, eys-işrət məclisi adlandırdığı, gələnin gedər olacağı dövrəndə Arifin (ariflərin) yerini nadanların tutacağından gileylənir. Bu özü də klassik poetikada **hüsni-təxəllüs** adlanan ayrıca fiqurdur.

*Bəzmi-dövrən xali qalmaz, hər gələnin durmaz,
gedər,
Ey bəsa, bu bəzmidə Arif yerin nadan tutur.*

[1, s.231]

Şeirinin həm ahənginin, ritminin gözəlləşdirilməsi, həm də ifadənin, sözün təsir effektivliyinin artırılmasında **touzi** sənətinin də böyük rolu vardır. Xüsusilə heca bərabərliyi və səslərin izlənməsinin ayrıca əhəmiyyət kəsb etdiyi türk şeirində touzinin önəmi danılmazdır. Bunu həm klassik üslubda, həm də xalq şeiri janrlarında yazan sənətkarların əsərlərində sıx-sıx müşahidə edirik. Xəstə Qasımın insanlara müraciətlə yazılmış, fani dünyadan (şair burada dünyanı “səxasız” – səxavətsiz, xəsis sözü ilə təyinləmişdir) şikayət motivlərinin yer aldığı qoşmasından gətirdiyimiz parçada “d” səslərinin bir-birini izləməsindən xüsusi ahəng yaranmış və şeirin səslənişini gözəlləşdirmişdir:

*...Səxasız dünyanın axırı puçdur,
Ye malın dəhanda dad elə, insan! [D]*

[1, s.263]

Və ya Məhcur Şirvaninin aşağıdakı misralarına baxaq:

Qaşların qövsi-qüzeh, qəmzələrin tiri-şəhab...

[Q]

Xəmi-əbru ilə yıxdın evim, ey xanə-xərab, [X]

Bu nə qəddü, bu nə qamət, bu nə gözdür,

bu nə qaş. [Q] [10, s.236]

Şair surətini yaratmaq istədiyi sevgilisinin qaşlarını göy qurşağının qövsünə, nazlı, işvəli baxışlarını, eyni zamanda da gözü ilə etdiyi işarələri isə göy üzündə axan odlun oxa bənzədir: bir anlıq qədim Şərqi miniatüründəki qadın obrazları, xüsusilə də klassiklərimizin əsərlərində təsvir olunan qıyıqgözlü türk gözəllərinin rəsmi gözlərimiz önündə canlanır. Təsvirin realistliyi və dəqiqliyi ilə yanaşı, şeirin ritmindəki ahəngdarlıq da diqqəti cəlb edir, touzi sənəti ilə bərabər, təkrirlərin də burada rolu danılmazdır.

Klassik poetikada fikrin emosionallığını artırmaq üçün ən çox istifadə olunan ifadə vasitələrindən biri də **təkrir**dir. Yuxarıda digər poetik fiqurlardan bəhs edərəkən gətirilən nümunələrdəki təkrirləri də qeyd etmişdik. Bu faktın özü də təkrirlərdən istifadənin sıxlığına bir sübutdur. Poetika elmində təkrirlərin işlənmə yerindən, məsələn, misraların əvvəlində, axırında və s. işlənməsindən asılı olaraq bir neçə növü qeyd olunur. Təbii ki, şair təkrirdən istifadə edərəkən beyt və ya misra daxilində sözləri bilərəkdən, məqsədlə şəkildə təkrar işlədir. Nişat Şirvaninin öyüd-nəsihət aşılaman aşağıdakı beytində təkririn sadə növündən istifadə olunmuş, “dərd” sözü bir neçə dəfə təkrarlanmışdır:

*Müşkül işdir dərdi hər bidərdə izhar eyeləmək,
Dərdi bir dərd əhlinə şərhü bəyan etmək gərək.*

[1, s.150]

On üç sözün iştirak etdiyi aşağıdakı beytdə isə yeddi söz təkrar işlədilsə də, bu üslubi ağırlıq yaratmamış, əksinə, beytə xüsusi ritmik ahəng yüngüllük, axıcılıq vermiş, mənanın təsirini qüvvətlənmişdir.

*Yandırır pərvanəni ta şəm özü yanmaqdadır,
Özgəyə nöqsan verən axir özü nöqsan çəkər.*

[1, s.197]

Şairin bu beytini ilk baxışda çox bəsit görünən, lakin yazılması çətin olan **səhli-mümtəniyə** də misal göstərmək olar.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında təkririn müxtəlif növlərinə rast gəlirik və onların arasın-

da ən maraqlı və şeirə ritmiklik gətirən təkrirlər xalq şeiri üslubunda yazılmış şeirlərdədir. Bu isə, çox güman ki, heca vəzninin də imkanlarından irəli gəlmişdir.

*Yüz mövsümi-xoş xürrəm olub illər açılsa,
Yüz lalə bitib susəni sünbüllər açılsa,
Yüz bağı-cahan tazələnib güllər açılsa,
Könliüm ki, açılmaz neçə müşküllər açılsa,
Bir cam yetir, saqi, bu dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz.*
[9, s.72-73]

Molla Vəli Vidadinin müsəddəsindən gətirilən yuxarıdakı parçada mənanı qüvvələndirmək üçün təkririn anafora adlanan növündən istifadə edilmiş, çoxluq, sonsuzluq anlamında işlənən “yüz” sayı ardıcıl olaraq üç misranın əvvəlində təkrarlanmışdır.

Xəstə Qasım beş bənddən ibarət “Sənəm” rədifli qoşmasında bütün bəndlərdə misradakı hər bölgünü eyni sözlə başlayır və ən əsası isə şeirin bütün məzmun və texniki şərtləri qorunur. Bu isə sənətkardan xüsusi fitri istedad tələb edir.

*Tər getdim tər yarın tər xanəsinə,
Tər mehman, tər eylər, tər gülər Sənəm.
Tər xubdur, tər şuxdur, tər nazənindir,
Tər deyər, tər söylər, tər gülər Sənəm.*
[6, s.67]

Sözə hakim olan sənətkar bir bənddə eyni sözü bir neçə dəfə – hər misrada üç dəfə təkrarlamaqla şeirin məzmununa, təkrar edilən sözün məna çalarlarına, vəznə əsla xələl gətirmədən ona elə bir ritm və ahəngdarlıq vermişdir ki, şeir özü-özlüyündə bir musiqi əsərini xatırladır.

Klassik poeziyada oxucu diqqətinin cəlb edilməsi, emosionallığın artırılması, fikrin daha ifadəli təqdimi, sözün hədəfi tam nişan alması üçün **bədi** sualların, xüsusilə də ritorik sualların əvəzsiz rolu vardır.

Nəticə / Conclusion

XVIII əsr Azərbaycan lirikası mövzu, motiv, ideya baxımından olduğu kimi, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən də əsrlər boyunca Şərq ədəbiyyatında sabitləşmiş ədəbi ənənələri yaşadıb inkişaf etdirməklə yanaşı, dövrün ictimai-siyasi

*Kafirəm dünyavü məfihayə gər meyl eyləsəm,
Xanlığa, sultanlığa rəğbət mægər adəm qılar?*
[1, s.232]

Arif Şirvani yuxarıdakı beytdə çatdırmaq istədiyi fikri adi nəqli cümlə şəklində desəydi, heç şübhəsiz, bu qədər təsirli və sirayətəddici effekti olmazdı.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında klassik poetikada işlənən və sənətkarın özündən əvvəlki irsə bələd olmasının, ondan yaradıcılıqla bəhrələnmə bacarığının maraqlı işarətlərindən olan **təzminlərə** də rast gəlirik.

*Olmuşam mayili-həmsöhbəti-bəzmü badə,
Daima həm nəfəsi-mütribü sazü sadə,
Axirət layiqisi tutmamışam dünyadə,
Bu iki misrəi rəhmət söyləyən ustadə:
Tövbə, yarəbb, xətə rahinə getdiklərimə,
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə.*
[1, s.253]

Şeirin son iki misrası XV əsr şairi Əbdürrəhim Rumiyə aiddir. Şeirdə başqa müəllifin əsərindən misra və ya beyti olduğu kimi öz əsərində işlətməyə təzmin deyilir. Lakin müasir anlayışla demək olarsa, sitat gətirilən misra və ya beyt, təbii ki, şeirin, ilk növbədə, məzmunu, vəzni, qafiyə sistemi ilə uyğun olmalıdır ki, bu da şairdən xüsusi istedad tələb edir. Gətirdiyimiz bənddə də şair yaşadığı həyat tərzini təsvir edir, indiyə qədər eys-ışrət, kef, musiqi məclislərinə meyilli olduğunu və peşman olduğunu, tövbə etmək istədiyini bildirmək üçün sələfinin sözlərinə müraciət edir və “bu iki misra”nın müəllifinə rəhmət oxuyaraq onların başqa sənətkara mənsub olduğunu etiraf edir. Ağa Məsih sələfinin misralarını şeirinin hər bəndinin sonunda nəqərat misralar kimi eynilə işlətməmişdir.

durumunun da təsiri ilə yeni ədəbi-estetik meyarlar formalaşdırdı. Ən əsası isə XVI əsrdən başlayaraq milliləşmək yoluna çıxan şeir dilimiz ərəb-fars dilinin təsirindən əhəmiyyətli dərəcədə qurtula bildi.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, III c. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri (Tərtib edəni Cahangir Qəhrəmanov). – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. Bədəlova, T. Məhcur Şirvaninin həyat və yaradıcılığı. (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda). – Gəncə, 2013.
3. Cəfərov, N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995.
4. Hacıyev, T. Füzuli: dil sənətkarlığı. – Bakı: Gənclik, 1994.
5. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü. – “525-ci qəzet”. (21 oktyabr), 2017.
6. Xəstə Qasım. (Tərtib edəni: Məhəmməd İbadi Qaraxanlı “Alışiq”). – Bakı: Nurlan, 2010.
7. Quluzadə, M. Füzulinin lirikası. – Bakı: Azərbaycan SS Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965.
8. Məmməd, T. Erkən realizm konsepsiyası və tətbiqi problemləri // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri. 2 cildə, I c. – Bakı: Elmin inkişafı fondu, 2018.
9. Vidadi, Molla Vəli. Əsərləri. (Tərtib edəni Həmid Araslı). – Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004.
10. Yusifli, X., Bədəlova, T. Məhcur Şirvani yeni təfəkkür işığında. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2012.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВЫРАЖЕНИЯ (на основе азербайджанской лирики XVIII века)

Фидан Ализаде

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

Резюме. Азербайджанская лирика XVIII века, наряду с отражением мысли и ощущения эпохи, богата литературными образцами, передающими неотразимую красоту поэзии, пути художественного выражения мысли. Азербайджанская литература XVI-XVII веков, как составная часть общетюркской культуры, проходившей самый блистательный путь развития, утратив своё прежнее величие, поэтическую образность эпохи (XVIII в.) под влиянием недавнего политического относительного упадка, как бы эстафетой, получила опору в устном народном творчестве и не только смогла сохраниться, но, как бы возродившись, вступила на путь развития с точки зрения темы и языка: изменились взгляды на искусство и его миссию. Все эти изменения и их ценностные особенности более ясно выявляются при изучении художественного качества лирических произведений того времени. В статье изучены основные средства художественного выражения и их функционально-экспрессивные особенности, использованные в лирике Азербайджана XVIII в., вступившей в новый этап – раннего реализма. В процессе исследования проведена работа с текстами с использованием герменевтического и историко-сопоставительного методов.

Ключевые слова: лирика, ранний реализм, художественное выражение, искусство, отличительные особенности